

KÖNYVSZEMLE

KELEMEN Lajos: *Napló. I. (1890–1920)*, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 871 p.

Más a történelem és más a napló. A történelem egy korszak eseményeit igyekszik adatszerűen számba venni, s lehetőleg pártatlanul bemutatni, értelmezni. A napló viszont egyetlen ember szemszögéből mutatja be a történeteket, s teret nyit az egyéni nézeteknek, kommentároknak. Mi több, a történelemnek az egyéni életsorsra gyakorolt hatását is megismerhetjük. Persze, sok függ attól, hogy ki írja a naplót. Menyire áll az események középpontjában. Cselekvő vagy az eseményeket csak passzívan elszenvedő személy az illető. Még különösebb a helyzet, ha olyan személy vezeti a naplót, aki maga is történész. Több, megelőző évszázadokban írt naplót ismer, valamelyes fogalma van a naplóírás – íratlan – szabályairól, és a fennmaradó szöveg esetleges forrásértékéről.

Mindezek a gondolatok felmerülhetnek, mikor kézbe vesszük Kelemen Lajos naplóját, s arra keressük a választ: miért írta, kiknek írta, mit örökít meg benne, s mit is tanulhatunk belőle. Jóval a naplóírás abbahagyása után, amikor már maga sem tudta, mit írt meg abban fiatal koráról, a kórházi betegágyon ismét nekifogott összegezni

ifjúkora emlékeit, akkor kifejezetten testvérei gyermekei számára. Ez a cédulákból összerakott visszaemlékezés még 1988–89-ben megjelent a *Keresztény Magvető* hasábjain, majd 1993-ban önálló kötetben: *Születtem Marosvásárhelyt* (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság). A most közzétett *Napló*nak nincsen címettje, s első feljegyzéseit a maga számára, főleg emlékeztetőül írta. Később, magányosságában már partnerévé vált a napló, olyanokat jegyzett le benne, amiket nem volt kiének elmondania. Néha valóságosan gyónás hangulata van a szövegnek. S már a világháború ideje alatt kezdett rájönni, hogy naplója kordokumentum lesz, egy nemzedék szenvedéseinek a tükre. Ezt még jobban hangsúlyozza az, hogy az 1940-es évek végén átjavította a szöveget, s végrendeletében is hagyatkozott megőrzési helyéről és használatáról. A mai olvasó számára ez a szöveg a 20. század első felének egyéni sorshoz kötött történetét nyújtja. Közelebbről Marosvásárhely és Kolozsvár történetét, tágabban véve egész Erdély kálváriáját.

Kelemen Lajos hagyatékának külön története van. 1963-ban bekövet-

kezett halálakor a tanítványok írásait, könyveit az unitárius egyház levéltárába menekítették, remélve, hogy ott megmarad a jövőnek, s idővel kutatható lesz. További sorsát e sorok írója Erdő Jánostól hallotta, s 2013-ban dokumentumok alapján Kovács Sándor is megírta az Erdélyi Múzeum hasábjain. Az akkori kommunista hatalom minden írománytól félt, mindent ellenőrizni akart. Kelemen Lajos hagyatékában is veszélyes dokumentumokat véltek rejtőzni. Ezért az azonosítható hagyaték nagy részét – az egyházi főtisztviselők közreműködésével – a Szekuritáté elkobozta, átvizsgálásra elszállította az Állami Levéltárba. Némi erélytelen visszaszerzési kísérlet után az egyház s a tanítványok is napirendre tértek a hagyaték elvesztése fölött. Az 1980-as években azt sem tudták, hogy hol is őrzik a hagyatékot, egyáltalán Kolozsvárt található-e még, nézte-e át valaki, s vajon megtörtént-e minősítése. Az 1990-es évek végén kelt híre, hogy az Állami Levéltár kolozsvári fiókjában megvan a hagyaték, sőt rendezett, s így kutatható is. Az 593-as számot viselő „Fond personal Lajos Kelemen” elnevezésű állag a 968-as leltári számot viseli. 1987-ben érhetett véget beszámozása, mert ekkor történt nyilvántartásba vétele. Akkor írták rá katalógusára minősítését is: SECRET (titkos). Az 1990-es években számos addigi titkosnak tekintett anyagot felszabadítottak, így vált közkinccsé ez az óriási hagyaték. Nem kevesebb, mint

131 tételből áll. A *Napló* két köteget tesz ki: 40. sz. (1894–1925); 41. sz. (1926–1938). A levelezés ennél sokkal terjedelmesebb besorolású: a kapott levelek a 77–102., a küldöttek a 103–104. sz. kötegekbe vannak besorolva. Ebbe a hatalmas anyagba azóta sokan belelnéztek, innen-onnan adatokat emeltek ki, részleteket másoltattak le. Minden bizonnyal legjobb ismerője, feldolgozója azonban Sas Péter lett, aki Kelemen Lajos pályamódosulásából írta doktori disszertációját is. Sikerült lemásoltatnia a *Napló* és a levelezés hatalmas mennyiségű szövegét, s ezek közzétételét is tervbe vette. A *Naplót* már évekkel ezelőtt sajtó alá rendezte, s a levelezés I. kötete is korábban megjelent. A *Napló* – bizonyára nagy terjedelme miatt is – pár évig kiadásra várt, míg aztán az Erdélyi Múzeum-Egyesület vállalkozott megjelentetésére. 2018 márciusában jött ki a sajtó alól az I. kötet, s 2019-ben a II. kötet is megjelent.

Az I. kötetbe az 1890–1920 közötti feljegyzések kerültek. Az első évekről csak aprólékos útleírások maradtak fenn, a tulajdonképpeni napló 1894 októberében indul, de a feljegyzések nagyon hézagosak 1898-ig. Ekkor már rendszeressé válnak a feljegyzések: havonta több alkalommal is írt naplójába Kelemen. Az 1900-ra, 1901-re és 1902-re szóló bejegyzések hiányoznak: vagy el sem készültek, vagy valaki kiemelhette őket, s most lappanganak. Ugyanez a helyzet az 1910–1913 közötti idő-

szakkal. A kötet összeállítója ide beiktat néhány levelet, amelyek fényt vetnek a naplói ró ekkori pályaalakulására. Az első hiányzó időszak éppen egyetemi tanulmányi idejének végével esik egybe, pedig igen érdekes lehetett volna véleményét olvasni az akkori diákéletről, a tanárok előadásairól. A második időszakba esik Kelemen családalapítása, kislánya születése, lakásuk berendezése. Elképzelhető, hogy ezekben az években úgy peregték az események, hogy nem maradt idő naplózásra.

A napló első élményrétegének a kirándulások, felfedezőutak leírását tekinthetjük. Ezeket Orbán Balázs hatása alatt, hol édesapja, hol osztálytársa, Nemes Ödön társaságában teszi meg. Főleg Marosvásárhely környékét, majd Maros-Torda és Kolozs vármegye kisebb-nagyobb településeit járják be. Mindenütt a múlt emlékeit keresik-kutatják. A római kőemlékektől a román, gótikus, reneszánsz és barokk faragványokig minden érdeklí őket. A templomok kazettás mennyezetét is leírják. Nemes Ödön tehetséges rajzolóként megörökíti az épületeket, köveket. Itt olvashatjuk Kolozsvár 1894-es leírását, a Házsongárdi temetőben tett séta élménybeszámolóját is. S ezeket az utakat többnyire gyalog, esetleg egy szekérrre felkerekedve teszik meg. Nagy újdonságnak számít a bicikli, amellyel már akár a Kolozsvár–Marosvásárhely-utat is végig lehet járni. Valóságos meglepő, hogy valaki már iskolás

korában ilyen öntudatosan készül pályájára. Ezeknek a felfedezőutaknak lesz aztán a folytatása az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) megbízásából végzett kiszállások sora, amikor egy-egy kastély kincseit veszi számba, s főleg levéltári hagyatékok után kutat. Ekkor már főúri családok is fogadják, s többnyire sikerül őket meggyőznie, hogy családi levéltárukat helyezték le-tétbe az EME kolozsvári levéltárába, ahol biztosítják a szakszerű feldolgozást. Ennek nyomán megsokszorozódik a kolozsvári levéltár állománya. S számos olyan, vidéki kastélyokban hányódó anyagot sikerül megmentenie, amely a következő világégek folyamán elpusztulhatott volna.

Másik, ifjúkorától követhető élményrétege a családhoz fűződők. A hat testvér közül ő volt a legidősebb. S így felelősséget érzett testvéreiért. A legkisebb fiú, Miklós neveltetését, irányítását át is vette szüleitől. A nagyszülők, ősök emléke iránt különös tisztelettel viseltetett. Anyai nagyapjának, Csomoss Miklósnak a szabadságharcról szóló történetei nagy hatással vannak rá. Édesanyját is mindig szeretettel említi. Édesapjával, Miklóssal viszont meggyűlik a baja: iszik és adósságokat csinál. A Lajostól törlesztésre küldött pénzt is elissza, családját nyomorban tartja. Mégis, mikor 1917-ben Kelemen Miklós meghal, egyértelműen elismeréssel, tisztelettel ír róla.

Nehezen megy családalapítása. Sok csinosnak tartott lány körül forgo-

lódik, de kis és bizonytalan keresete miatt nem gondolhat házasságra. Azért eljár a bálókba, sőt kitartóan táncol is. Pont a házassága idejére eső évek hiányoznak a naplóból. Később azonban a legnagyobb szeretettel ír feleségéről, Mikó Erzsébetről és hamar megszülető kislányáról, „kicsi Erzsikéről”. 1919-ben így jellemzi párját: „Igazi Mikó-leány. Megértő, önfeláldozó, finom lelkű, jó és hű feleség, s nagyszerű háziasszony, amilyen ma oly kevés van, kivált itt”. Élete talán legnagyobb csapása, hogy 1920-ban, tízévi házasság után elveszti 29 éves feleségét. Az akkori nehéz hónapokról nem is tud beszámolni naplójában. Többé nem nőszül meg, egyedül neveli lányát. A házasság révén rokonságba kerül a bölöni Mikó családdal, amelynek tagjai közül különösen két sógorával, Mikó Imre és Mikó Lőrinc törvényszéki bírókkal tart közeli kapcsolatot. Az utóbbi háborús fogsága idején gyakran megfordul Petőfi utcai házuknál, ahol a feleség, született Zsakó Aranka állandó támogatója.

Tanulmányéveinek élményrétege csak nagyon áttételesen jelentkezik a naplóban. Iskolás korából alig néhány osztálytársáról, az önképző körrel olvashatunk. Inkább jövőjéről elmélkedik. Így az utóbb többször felidézett érettségi vizsgájáról sem számol be, pedig a hagyomány szerint Szádeczky Lajos egyetemi tanár, vizsgabiztos akkori hívása nyomán iratkozik be a kolozsvári egyetem bölcsészeti karára. Az

egyetemi tanulmányok mintha csak mellékesen érintenék, sokkal inkább azt jegyzi le, hogy mit végzett az óralátogatáson kívül. Úgy tűnik, hogy nehezebbé ezek a vizsgák. Az anyagi okokon kívül ezért sem próbált meg doktorálni, s beszámolója szerint a tanárképzési vizsgán is éppen csak átment. A korszak két történészprofesszoráról csak a későbbiek során nyilatkozik. Szádeczky elméjét nem tartja eléggé „mélyen szántónak”. Márki Sándornak néhol a „gerinctelen, ingadozó és alkalmazkodó jellemét” emlegeti, de ugyanakkor a 30. éves tanári évfordulóján a tanítványok egyik képviselője, s kijelenti: „Hosszú, szép, értékes működése méltóvá tette, hogy szeressük, s azt meg is mutassuk”.

Ellentmondásos Kelemen Lajos viszonyulása egyházához és annak kollégiumához. 1895-ben iskolásként arról elmélkedik, hogy vajon a marosvásárhelyi Református Kollégiumban lehet-e mint unitárius az önképzőkör főjegyzője. Ekkor veti papírra: „Én unitárius vagyok, s meggyőződése, hogy vallásom igaz”. Ennek ellenére, mikor a kolozsvári Unitárius Kollégiumnak szüksége van rá, akkor ismételten kéreti magát, valósággal elvárja, hogy Gál Kelemen meghívja őt a tanári karba. Így ír: „Ha igazán szükségük lenne, még akkor sem pályáznék, legföllebb felszólítás esetén vállalkoznám. Én nem akarok közöttük keresni boldogulást. Az egyházamat szeretem, s ha szükséges, szívesen állok a szolgálá-

latára, de kunyerálni nem fogok. Nem pályázom senki tanszékére, nincsenek ott aspirációim, nem keresem senki kegyét” (1905). Csak az öreg tanárokat (Benczédy Gergely, Nagy Lajos) emlegeti tisztelettel, a többiekről mind van kritikus megjegyzése. Az öreg Ferencz József püspöktől és Gál Kelemtől kezdve Boros Györgyön át a fiatalabb tanárokig mindenkiben talál bírálni valót. Márkos Albertet egyenesen a „kártyás, részeges” jelzővel illeti. Gálfi Lőrinc teológiai tanárt nem csak hitetlennek, hanem sivárlelkűnek és kalmárszeműnek minősíti. 1907-ben átlátva, hogy a könyvtárnál rövid időn belül nincs kilátása a hivatali előléptetésre, elfogadja megválasztását a helyettes tanári állásba, azzal a kikötéssel, hogy amint megszerzi a történelem-földrajz szakos diplomát, rendes tanárrá léptetik elő. Mikor a püspöknél jelentkezik a megválasztást köszönni, így fogadkozik: „Igyekezni fogok tőlem telhetőleg én is, méltóságos uram, hogy az Egyház ne csalatkozzék bennem”. Kelemen tízéves tanári pályafutása kétségtelenül nyereség volt az egyházra és iskolájára nézve. Közben az egyházi levéltárosi tisztséget is ő tölti be. Az EME 1908 őszén megválasztja a javadalmazott titkári állásba. Ez anyagi helyzetén is javít, s még szorosabban az egyesülethez köti. Legszívesebben a levéltári munkát végezné, mert a tanítás annyira kifárasztja, hogy már nem marad ereje másra. Különösen nehéz lesz az iskola helyzete a kollégiumépü-

let hadikórházzá alakítása után. A tanítás a Redut épületében folyik, tanárokat kell helyettesíteni. Mikor több óra tartására akarják kötelezni, így fakad ki: „Én felkérve szívesen megtettem volna a tanítványaimért, hogy akár ingyen is tanítsak, de nekem az az egyház, mely velem szemben még eddig csak méltánytalanságot gyakorolt cézári módon, nem fog parancsolni”. A háborús években olyan javaslatokkal áll elő, mint unitárius kislexikon szerkesztése, az unitárius sírok számbavétele vagy egyházi múzeum alakítása. Ezek csak halála után évtizedekkel valósulnak meg. 1918 tavaszán Kelemen Lajos állami kinevezést kap az EME levéltárához, s ezzel távozik a tanári állásból, de kapcsolata egyházával nem szakad meg. 1920 augusztusában szinte egyhangúlag főtanácsai taggá választják.

Meghatározó élményréteg Kelemen a Gidófalvy családhoz fűzi. Szádeczky Lajos ajánlására fogadják fel nevelőnek, s ott is lakhat. Tulajdonképpen a jómódú közjegyző ilyen irányú támogatása nélkül az egyetem sem tudta volna elvégezni. E családba valósággal befogadták, s az ő révükön ismerkedett meg Kolozsvár nagypolgári világával. Gidófalvyt mindig csak tisztelettel emlegette, még naplójában is principálisának nevezi, közjegyző úrként szól róla. Tanítványát pedig később barátjának tekintette. Nyarai egy részét a család dobokai udvarházában töltötte.

Kelemen Lajos azonban az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában talált rá életelemére. Ennek az értékes gyűjteménynek a kezelése az állammal kötött szerződés folytán az EME könyvtárát is felölelő Egyetemi Könyvtár keretében állami tisztviselőkkel történt. Kelemen 1902 januárjában felveszik a levéltárhoz ideiglenes napidíjas besorolásban. Utóbb a könyvtárban kap napidíjas elfoglaltságot. Itteni keresete azonban csak éhbér, amit esetleg dokumentumok másolásával tud kiegészíteni. De családalapításra nem gondolhat. Erdélyi Pál, a könyvtárigazgató jóindulatú vele szemben, mégsem tud előléptetést ígérni. Ezért vált át Kelemen a tanári pályára. Azonban, amikor a levéltárnál megürül egy állás, szívesen tér vissza abba a munkakörbe, ahová szíve is vonzza. Közben mint az EME titkára, az egyesület belső ügyeinek az intézője is lesz. Naplója nem egyszer utal az EME helyzetére. Így különösképpen az EME államosítása és az Esterházy Kálmán halálával megüresedett elnöki szék betöltése körüli viták ismertetése érdekes. Az ekkoriban kifejtett munkássága teszi érdemessé, hogy Erdélyi Pál könyvtárigazgató javaslatára 1917 végén az Erdélyi Irodalmi Társaság tagjául válasszák. A háború vége felé a könyvtár vezetése egyre inkább átcsúszik Gyalui Farkas helyettes könyvtárigazgató kezébe. Vele is meglehetősen jó viszonyt alakít ki Kelemen, olyannyira, hogy az igazgató unitárius hitre térő fia keresztapjául hívják.

A személyi kapcsolatok minden időben sokat számítanak egy ember lelki világának alakulásában. Kelemen Lajos idejében e kapcsolatoknak a rendi-polgári világ tagoltsága is határokat szabott. Ő nem volt barátkozó vagy mulató egyéniség. S szegénysége – főleg fiatal korában – gátlásossá tette, amikor módosabb környezetbe került. Iskolás korában Nemes Ödön, később (Gyallay) Pap Domokos évfolyamtársa lett jó barátja. Külön feljegyzi, hogy az egyetemi vizsgákra együtt tanulnak, s ő az első kolléga, akivel összetegeződik. Később a leggyakrabban vele megy esti sétákra. Pap Domokos távollétében Tóth István rajztanár, sőt az egykori osztálytársából lett egyetemi tanár, Réz Mihály is sétálótárs.

Kevés olyan személy fordul meg Kelemen környezetében, akire ne lenne megjegyzést, ne mondana valami rosszat. Az embernek néha az a benyomása támad, hogy az egész világra haragszik. Aztán az illetők halálhírére megenyhül véleménye. Ha csak teheti, elmegy a temetésre, s néhány sorban felidézi az illető személy életpályáját vagy értékeli teljesítményét. Még Erzsébet királyné és Ferenc József király is kap néhány együttérző sort. A személyesen ismert kortársak között szerepelnek gróf Kuun Géza tudós-mecénás, Koncz József és Barabás Ábel tanárok, Persián Kálmán könyvtáros, gróf Esterházy Kálmán EME-elnök, Fekete Gábor főgondnok, Kenessey Béla püspök, Szabó Dénes és Purjesz

Zsigmond orvosprofesszorok, Wass Ottilia grófnő, Pósta Béla és Bochkor Mihály egyetemi tanárok.

A napló legeseménydúsabb és leginkább részletező évfolyamai az első világháború és az azt követő hatalomváltás éveire vonatkoznak. A háború kitörése idejéről nem maradtak fenn jegyzetei. Utóbb már a „kollégiumi kórházat” látogatja, rendszeresen vizslévpapírt és dohányt az oda beutaltaknak. Számon tartja bevonult kollégái sorsát, feljegyzi a halálukat vagy fogságba esésüket. Volt tanítványai hadisorsáról is megemlékezik. Együtt érez a bevonulókkal. Gyűjti a tábori levelezőlapokat és a háború más dokumentumait. Egy kis lelkesedés sem csendül ki soraiból, s már 1916-tól Erdély sorsáért aggódik. 1918-ban meg egyre élesebben tevődik fel a háború kimenetelének kérdése. Ezzel összefügg az EME levéltárának jövője is. Ennek kincseit 1916-ban, a román betöréskor elmenekítették. 1918-ban pedig éppen a hazahozott ládák kicsomagolása folyt. Hitelesen ábrázolja azt a sok lelki megpróbáltatást, amin Erdély magyar lakossága átesett a háború utolsó évében és a román fennhatóság kezdetekor. A szinte napról napra terjedő rémhírek és reménysugarak közt éltek. Gyakoriak az ilyen felsóhajtások: „Isten őrizzen. Borzasztó most élni”. Aztán jönnek az új – egyelőre megszállo – hatalom túlkapásai. 1919. március 19-én veti papírra: „Napokig nem írtam semmit. Lehetetlen is volt. Lelkiál-

lapotom, s a helyzet egymást lehetlenné tették. Az a vadállati mód, ahogy velünk bántak, kifáraszt, agyongyötör és gyűlölettel tölt el mindenikünket hóhéraink iránt”. Jönnek a szobordöntögetések, házkutatások, kiutasítások. A lakásokba az új hatalom katonatisztjeit, tisztségviselőit költöztetik. Ha nincs elég lakás, akkor foglalnak, s a régi lakos bérelheti a vagonokat a kitelepedéshez. Egyre-másra jelennek meg a hírek a távozó családokról, a sajtó is közli őket. Jól látja, hogy az új hatalom a balkanizálódást hozza magával. S akkor jön az eskütétel dilemmája. Ő nem tétovázik, a gondjára bízott gyűjtemény megőrzéséért itt akar maradni. Igazgatója, Gyalui Farkas is ezt a lehetőséget választja. Megnyitják a Református Tanárképző Intézetet, s Kelemen Lajos órákat kap: diplomatikát és erdélyi történelmet ad elő. Az EME munkába lendítésére is kísérlet történik. S nagy ünnepélyességgel megnyílik a magyar épületekben és felszereléssel a román tudományegyetem. Maga I. Ferdinánd király is megjelelik. (Az egyetem azonban csak a király halála után, 1927-ben veszi fel elnevezésébe Ferdinánd nevét.) Egyelőre függőben az EME tulajdonát képező gyűjtemények sorsa, tulajdonjogának elismerése.

Számunkra talán legmeglepőbb a napló vallomásossága, fogadkozások papírra vetése, élelvek megfogalmazása. Már 1894-ben így inti magát: „Szerepet ne vigyek, csakis komoly kér-

désekben. Kisebb dolgokat végezzenek mások, én csak a nagyobbakba szóljak belé”. 1895 októberében így tervezi a jövőt: „Tisztában vagyok életem céljával. Ha isten megsegít, leszek tanár, s megírom a Mezőség leírását, ha pedig nem lehetek: leszek hivatalnok, szerényen meghúszom magam, veszek könyveket, s élek egyedül”. 1898 szeptemberében ilyenforma bűnbánása: „Én az este egy hitvány és hozzám nem illő tréfát engedtem meg magamnak. Végtelenül bánom. Egy perc meggondolatlansága napokig ható kellemetlenséget hozott reám. Szégyellem magamtól, hogy így tettem, s én magam utálom tettemet”. Hogy mit is tett, nem derül ki. Önmagával folytatott harc árán jut arra az elhatározásra, hogy elhagyja a levéltárat és tanár lesz. Így elmélkedik 1907-ben: „Senki sem vethet reám. A könyvtárhoz kutyahűséggel ragaszkodtam. Az igazgatóm mellett kitarítottam. Azonban élnem nekem is kell. [...] Mindenesetre a mai kenyérharcok között Isten kezét látom abban, hogy így juthatok előbbre. Senkinek sem érzem lekötelezve magam a jó istenen kívül. Nem kilincseltem, nem kértem senkitől egyetlen szóval sem pártfogást”. Már boldog családapa, de a feszült viszonyok közt néha feleségére rákiabál, kislányát meg is üti. Aztán ilyenformán tesz valómást: „Délután nagyon ingerült voltam, s türelmetlen és durva kicsi Erzsikém iránt. Mindig bánom, későn”.

Még nagyon sok élményréteg, egy egész történelmi korszak keresztmet-

szete rejtőzik a naplóban. Egy áldozati nemzedék tehetséges tagjának az indulásáról, felkészüléséről harcairól kapunk képet. A következő évek naplói majd bizonyára a beérés, az iskolatevőremtés folyamatát mutatják be.

A kötet bevezető tanulmánya a *Kelemen Lajos és történelmi publicisztikai munkája, a naplója* címet viseli. Valójában egy Sas Péter tollából már többször papírra vetett szép pályarajzot kapunk. A végén tér rá a naplók ügyére, megmaradt évfolyamaira, stílusukra. Külön próbálja tisztázni Kelemen Lajos viszonyulását a zsidósághoz. Erre azért van szükség, mert nem egyszer megvetően nyilatkozik a „zsidó morálról” (Ubi bene, ibi patria – Ahol jó, ott a haza), s később a haza elvesztését is jórészt a fővárosi bolsevista hatalomnak tulajdonítja, amely ugyancsak jórészt a zsidósággal hozható összefüggésbe. Persze, voltak zsidó barátai, akiket becsült, mint például Gyalui Farkas. Sas tanulmánya végén így összegezzük: „Az erdélyi történelem forrásvidékének levelezésekben, emlékiratokban, naplókban megörökített, eredményekben és gyakori megpróbáltatásokban bővelkedő 20. századi időszaka hiteles megismerésében Kelemen Lajosnál alkalmasabb és hitelesebb historikus ciceronét nehezen lehetne találni”.

Már a bevezető tanulmányhoz is 224 lapalji jegyzet csatlakozik. A kötet végére a jegyzetek száma eléri a 4086-ot. A könyvet a rövidítések jegyzéke, a

magyar–román utcanévmutató, Erdélyi helységnévtár, Helységnév- és névmutató, valamint 25 felvételt tartalmazó képmelléklet zárja. Óriási munka lehetett ezt a sok szöveget gépbe vinni, jegyzetelni, hiszen e jegyzetek Marosvásárhely és főleg Kolozsvár egész korabeli világában el akarnak igazítani. Ilyen mennyiségű jegyzetet azonban lehetetlen áttekinteni, kezelni. A sajtó alá rendező hol tájékoztatást vagy éppen pontosítást fűz egyik-másik szöveghez, megállapításhoz, hol utal Kelemen Lajosnak a tárgyról írt részletesebb cikkére, néhol bibliográfiát ad. A legtöbb jegyzet azonban személyekre vonatkozik. Itt már nem tudott rendet teremteni. Tucatnyi esetben a lapalji jegyzet megismétli az alapszövegben szereplő nevet, s utána sem évszámok, sem minősítés. Bizonyára tervezte az adatok beszerzését, de nem talált rájuk, vagy csak úgy felejtette őket. Más esetekben az alapszöveg csak a családnevet tartalmazza. Ha éppen nem több hasonló családnevű személy is szerepel a naplóban, fölösleges minduntalan jegyzetelni a keresztnévet. Akit érdekel, megtalálja a névmutatóban. Meglepő az ilyen típusú jegyzet is: Bartha Miklósné = Bartha Miklós felesége. Aztán a szövegben minduntalan előfordul a sógornő, Aranka neve. (Személyesen jól ismertük.) Csakhogy ő ekkor már nem Zsakó Aranka, mint az tucatnyi jegyzetben előfordul, hanem Mikó Lőrincné (esetleg Mikó Lőrincné Zsakó Aranka). Ezt a rengeteg jegyze-

tet a kiadó egy tisztafej szerkesztője kissé megnyírhatta, összhangba hozhatta volna. Ő bizonyára észreveszi, hogy az írónak minősített Tanács József azonos a három jegyzettel arrébb előforduló gyógyszerész Tanács Józseffel. Avagy Veress Ferenc bőrgyógyászprofesszor nem a hasonló nevű fényképész fia, hanem Veress Sándor mérnöké, s így Veress Endrének is az édes testvére (1915-ben még téves a jegyzet, 1918-ra már helyes a tájékoztatás). És Veress Ferencnek a hasonló nevű, szintén bőrgyógyász fia viselte az ifj. megjelölést. Apró szépség hibák, főleg a kiadót minősítik.

Valószínűleg az elmúlt egy évben nem sokan tudtak egy egész hetet rászánni, hogy elejétől a végéig elolvassák a teljes kötetet. De aki megtette, bosszankodott is eleget: olyan nagy és súlyos a kötet, hogy nem lehet kézben tartani, s az olvasó minduntalan attól fél, hogy egy rossz mozdulattal elszakad a kötés kérge. Bizonyára a kiadó arra gondolt, hogy majd csak egy-egy személyre, eseményre fognak a kutatók rákeresni, s azt az íróasztalon is megtehetik. De így, könyvtárban sem lesz hosszú életű ez a kötet. A szöveggel szembeni bűn 400–500 lapnál terjedelmesebb köteteket kiadni. Ebből az I. naplókötetből is éppen két kötet telhetne ki. Igaz, előállításuk költsége sebb lenne.

Reméljük, a Napló II. kötetében Sas Péter vallomást közöl arról, hány havi vagy évi munkával tudta a levél-

tárból kibányászni és közkinccsé tenni ezt a hatalmas mennyiségű kéziratot. Olyan segédeszközhöz juttatta az erdélyi múlt kutatóit, amelyet nem lehet

többé mellőzni. Talán csak Márki Sándor most megjelenő naplósorozata lesz majd ehhez mérhető.

Gaal György